

DEŞT-İ KIPÇAK BALBALLARI

*Erdogan ALTINKAYNAK***

ÖZET

Bu çalışmamızda, Ukrayna'daki Kıpçak balbalları, balballara verilen adlar, balbalların buldukları yerler, yapılış ve görünüş şekilleri, dikiliş amaçları, tarih içinde geçirdikleri evreler, balballardan bahseden kaynaklar, balballar üzerine yapılan çalışmalar, hangi malzemeden ve nerelerde yapıldıkları, sayıları ve nasıl tahribata uğradıkları, balballara işlenmiş etnografik malzemeler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Deşt-i Kıpçak, Balbal, Lugansk Pedagoji Enstitüsü, taş işçiliği, kutsal kase, Ukrayna.

THE BALBALS OF DEŞT-I KIPÇAK

ABSTRACT

In this study it is pointed out that Kıpçak balbal in Ukrain, their names, their places, shapes of it's making and appearance, the aim of making, stage in history, references that mention about balbal, studies on balbal, making of which materials and where there made them, numbers of balbal, ethnographic materials on the balbal.

Key words: Deşt-i Kıpçak, Balbal, Lugansk Pedagoji Enstitu, Stone making, relic bowl, Ukrain.

... ve dikili taşlar üzerine boğazlanan hayvanlar ve zarlar ile kısmet istemeniz haram kılınmıştır (Kur'anı Kerim, Maide) . Zamanı cahiliyyette Kabe'i Muazzamanın etrafına konulmuş taşlar vardı. Bu taşlara taparcasına riayet eder bunlara tazim için kurban keserlerdi. İşte böyle putlar namına kesilen hayvanların etleri de haramdır, yiyilemez. (Ömer Nasuhi Bilmen, Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri, II, Ankara 1991, 726.)

**Dr. Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, THB. Öğretim Üyesi.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Taş, maden ve seramiğe nazaran sağlam bir madde olduğu için, insanın yaratıcılık fikri ile teknik ve sanatkârlığının önemli kaynaklarından biri olarak kullanılmıştır. Özellikle maddi ve manevi kültür tarihinde önemli rol oynamıştır. Muhafaza edilmesi ve sadeliği sayesinde geçmişten günümüze kadar çok sayıda heykel ve abide kalmıştır. Halklar, onların üzerine kendi hayat tarzlarına mahsus izlerini yansıtarak kültürel miraslarını bırakmışlardır.

Biz burada, Ukrayna Steplerinde, eski adıyla Deşt-i Kıpçak denilen bölgede XI. ve XIII. Asırlardan kalma, Kıpçak taş sanatı, heykelleri veya balballarından bahsedeceğiz.

Taş heykellere değişik zamanlarda değişik adlar verilmiştir. Orhon yazıtlarında balbal olarak anılmaktadır.¹ Taş üzerinde yazı veya resim anlamındadır. Kahraman asker manasında da kullanılmaktadır. Rusya'da eskiden onlara 'balvan' (aptal) denilmiştir. İgor Destanında 'timu tarakanski balvan' (Aptal hamam böceği yığını) şeklinde geçmektedir. Taş heykellerin terminoloji literatüründeki adı 'kaminnaya baba' (Taş baba)'dır. XIX. Asrın araştırmacıları sonuçta fikir birliğine ulaşarak, Asya, Güney Sibirya, Kazakistan, Güney Avrupa steplerinde bulunan taş heykelleri aynı isimle adlandırmışlardır ki o da 'Kamennaya Baba'dır. Türkiye'de ise bunlara 'balbal' denmektedir. Deşt-i Kıpçak halkı ise 'baba-babi' kelimesini tercih etmektedir. Heykellerin % 50 ile 70'i şişman ve ihtiyar kadınları temsil ettiği için, Rusça'daki 'babuşka' kelimesinin etkisiyle de 'kamennaya babi' kullanılmaktadır. Bu görüşe Harun Güngör de katılmakta ve onlara balbal değil 'taş nene' adı vermektedir.² Oktay Belli'nin ise yayınlamış olduğu kitabının başlığına bakarak taş Balbal veya insan biçimli heykel adını uygun gördüğünü söyleyebiliriz.³ Aynı bileşik terminolojiyi bir başka makalesinde de kullanmıştır.⁴

Doğu Donbas çöllerinde, Kuzey Donetsk ve Azak denizi civarında bulunan heykeller, Pletneva'ya göre tesadüfi değildir. Çünkü Kıpçaklar ilk defa buraya yerleşmişlerdir. Kıpçaklar XI. Asırda kışın Donbas Çöllerinde kalıp yazında yaylalara çıkıyor, sonra da sağa sola akınlara gidiyorlardı.⁵ Bilindiği gibi Kıpçaklar XI. Asrın ilk yarısında Padansovya'ya yerleşmişlerdir.⁶ Anayurtlarından getirdikleri

¹ . Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1987, 37.

² . Harun Güngör, **Türk Bodun Bilimi**, Kayseri 1998, 257.

³ . Oktay Belli, **Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller**, İstanbul 2003.

⁴ . Oktay Belli, Türk Dünyasında Taş Heykel ve Balballar, **Tüba-Ar**, VI, İstanbul 2003, 85-116.

⁵ . S. A. Pletneva, **Palavetskiye Kamennye Izvayaniya**, SAI, E 4 -2, Moskva 1974., 74.

⁶ . S. A. Pletneva, **Polovtsı**, Moskva 1990, 34, 35.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

heykel sanatını burada da kullanmışlardı. Çünkü Asya civarlarında X. Ve XI. Asırlardan önce hemen her yerde bu tür heykellere rastlamak mümkündür. XI. asrın sonu ve XII. Asrın başlarında Kıpçaklar Avrupa steplerinden Dneyepr'e kadar yerleşmişlerdi

Deşt-i Kıpçaktaki balballar veya 'kamenniy babi' hakkında pek çok insan çalışmıştır. Konumuzla ilgili ilk problem bu heykellerin kimliğine ilişkindir. Doğu Avrupa ve Asya steplerinde bulunan bu heykellerin değişik halklara; İskit, Sarmat, Hun, Got, Ugor, Peçenek, Bulgar, Slav, Moğol, Kıpçak ve diğer boylarla da bağlı olduğu hakkında çeşitli teoriler ortaya atılmıştır. Hatta bir kurama göre Tunç devrinde yaşayan boylara ait olduğu da söyleniyordu ⁷ 1885'te taş kesme sanatının eski Türk boylarına ait olduğu kabul edilmişti. Bu kanaat günümüz için de geçerlidir. Pek çok bilim adamı, dış şekliyle birbirine benzeyen heykelleri, tip, cins, şekil, giyiş tarzı, ikon ve kompozisyon özelliklerine göre tasnif etmişlerdir. Yazılı belgelerin eksikliği nedeniyle araştırmacılar bunca arkeolojik, tarih ve plastik sanat ürünleri ile yüz yüze gelince o devri yaşayan halkların hayat tarzlarını ve düşüncelerini daha iyi yorum ve tahlil edebilirler.

Biz bir sanat tarihçisi değiliz. Amacımız Ukrayna steplerinde bulunan Türk eserlerinin tanıtımı ve onlar hakkında kısaca bilgi vermekten ibarettir.

Doğu'dan Güney Avrupa'ya kadar taş heykellerin çeşitli defalar taraması yapılmış, fakat sadece S. A. Pletneva kartografi sistemi ile heykel sayısını belirlemiştir.⁸ Sayım basit bir şekilde yapılmıştı ve sadece sağlam olanları kapsar.

Heykellerin veya balbalların ilk defa sayımını 23 Aralık 1843'te Rusya İçişleri Bakanlığı yaptırmış, sonuçları 1851'de A. N. Piskarev tarafından yayınlanmıştır.⁹ Bu sonuçlara göre Ukrayna'nın güney bölgesinde 645 heykel tespit edilmiştir. Fakat bu rakam realist değildir. 1903 ve 1905'te Moskova Arkeoloji Derneği'nin katkılarıyla II. kez sayım yapılmıştır. P. S. Uvarova'nın bildirdiklerine göre 1113 heykel bulunmuştur.¹⁰ 1920 senelerinde 1300 kadar heykel olduğu bilinmekteydi. 1974'te heykel sayısının katalogu çıkmıştı. Fakat 1974'te sadece 644 heykel kayıtlıydı.¹¹ Çalışmalar sonucunda bugün

⁷ . G. A. Feodorov – Davidov, **Koçebniki Vostoçnoy Evropi Pod Vlastu Zalatoordinskih Hanov**, Moskva 1966, 166.

⁸ . Pletneva, **Palavetskiye Kamenniy İz Vayanniye**, SAİ, VIP. E. 4, 2, Moskva 1974.

⁹ . A. N. Piskarev, **O Mestonahojdeniyi Kamennih Bab v Rassiye**, ZRAO, T. III., Moskva 1851, 205-220.

¹⁰ . P. S. Uvarova, **K Vaprosu O Kamenneh Babah**, TR. XIII, AS. T II. Moskva 1908, 92-96.

¹¹ . Pletneva, **a.g.e.**, 11, 12..

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

için 1650 heykel kaydedilmiş olup sadece 730'unu görmemiz mümkündür. Genel netice olarak XX. Asrın sonlarında bu balbalların tahmini sayısı bilinmemekte, kesin sayısı bilinmemektedir.¹² Belli'nin, Ukrayna'daki heykellerin Pletneva'ya dayanarak verdiği balbal yada taş heykel sayısı oldukça eksiktir.¹³

Pletneva'ya göre önceden Ukrayna steplerinde binlerce heykel vardı. Sadece XIX. Asırda Yekaterinoslava bölgesinde 428 Tavriya bölgesinde 200'den fazla, Rusya ve Ukrayna steplerinde ise 644 heykel vardı.¹⁴ Voyskodonetski'nin civarında 1905'te V. A. Harlamov tarafından 443 heykel bulunmuştur.¹⁵ Harkovskiy bölgesinde D. İ. Bagaley tarafından 140 tane heykel bulunmuştu.¹⁶ 1879'da İ. S. Levakovski Bahmut bölgesinde çok miktarda heykel olduğunu bildirir.¹⁷ Fakat en çok heykel Slavanaserbsk bölgesindeydi.¹⁸

Pletneva'nın bahsettiği 330 heykel, Güney Ukrayna'nın Milli Müzelerinde bulunmaktadır. Bugün bu heykellere parklarda, müzelerde veya genellikle tesadüfi yerlerde rastlanmaktadır. Aslen kendi tarihi yerlerinde, yani steplerde rastlamak mümkün değildir.¹⁹

En fazla koleksiyonlar Dniyepetrovsk'ta 70 tane (Tarih müzesi parkında), Odessa'da 35, Mariupol'de 34 (Müze parkında), Donetsk'te 27, Karatış'te 21, Harkov'da 26, Berdyansk'ta 14. ve Kıpçak heykellerinden yurt dışına çıkarılanlardan Moskova'da 43, GİM'de 33, Krasnadar'da 53, Novoçerkask'ta 18, Taganrok'ta 18 adet vardır.

Bunların dışında Lugans Devlet Pedagoji Enstitüsünde 59; Müze'de de 30 adet vardır. Heykellerin büyük çoğunluğu Lugans bölgesinin güney taraflarında Özellikle Donetsk'teki, sıra dağlar arasında (Sevrdlosk, Krasnodon, Anratsitov, Lutiginsk, Perivalski ve Popasnyanski bölgelerinde) bulunmuştur. (Staniçnoy- Lugansk-Belovotsk- Slavyanoserbkiy-Starybelskiy- Novoaydarskiy-Kremenskiy). Sayıca Dniyepetrovsk'tan sonra ikinci, çeşitliliğe

¹² . K. İ. Krasilnikov, *Derevnye Kamnerezhnye İzkustvo Lugansini*, Lugans 1999, 53.

¹³ . Belli, *Kırgızistan'da Taş Balbal*, 44.

¹⁴ . Piskarev, *a.g.e.*, 205.

¹⁵ . V. A. Harlamov, *Okemneh Babah Danskoy Oblasti*, Tr, XIII. Asv, Yekaterinoslavye 1905, T. 2, Moskva 1908., 227.

¹⁶ . D. İ. Bagaley, *Abyesnitelnyy Tekst k Arheologičeskoj Karte Harkovskoy Guberniye*, Tr., XII. AS, Harkove 1902, T.1, Moskova 1905, ; A. L. Kirilov, Svedeniya *A Kamennah Babah Nahodaşıhsa Voblosti Voyska Donskogo*, Arhiv GİM, 47/ 434 – 436.- ; O Starine *Donskoy Oblasti*, TR. VI., AS., T. IV, Odessa 1889.

¹⁷ . İ. S. Levakovski, *Ob İskopayemih Mednih İz Deliyah, Naydennih Bahmutskom i Slavyanoserpskom Uyezdah.*, İOLEAE, T. 35, Moskva 1879, 131.

¹⁸ . D. İ. Yavornitskiy, *Kamenney Babe, İstariçeskih Vestnik*, SPb, 1890 T. XI.

¹⁹ . V. Hlebnikov, *Kamennaya Babah*, Leningrad 1930, T. IV.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

göre de birinci sırayı alan Lugans bölgesinde toplam 114 balbal mevcuttur. Sverdovsk şehir müzesinde 17, Pervomaysk'te 3, Simolanivo köyünde 4, Lisiçansk ve Antrosit müzelerinde 2'şer adettir. Starobel ve Robenki köylerindeki heykeller kaybolmuştur..

Kayıtlı 1670 heykelden şimdi sadece 730'unun nerede olduğu bilinmektedir. XX. Asırda 920 tanesi kaybolmuştur. Heykellerin sayısı bazı bilim adamlarına göre 40.000 üzerindedir. Bu rakamlara, ihtimal olarak dikildiği söylenen ağaç balballar dahil değildir. Pletneva'ya göre binlerce heykel XIII. Asır ve daha sonraları barbarca yok edilmiştir.²⁰

Doğuya dönük olarak yapıldıkları, kurganın tepesinde veya yanında veya sadece yüksek bir ovanın üzerinde buldukları, heykeller hakkında bildiklerimiz arasındadır. Lugans bölgesinde çıkarılan heykellerin ve kurganın durumu bize açıklayıcı bilgiler aktaracaktır. Kurgan, Severskiy Donetsk Nehrinin yüksek, sağ kıyısında, köyün bir kilometre batısındadır. Bu kurgan doğudan batıya üç yüz metre aralıkla kurulmuş dokuz adet höyükten oluşur. Bu kurganlarda, duvar şeklinde bulunan anıtların çıkarıldığı üç mezar vardır ki bunlar bir başka yazıda anlatılacaktır.

Ukrain tarihçi ve arkeologlarından A. V. Tereşenko, D. İ. Yavornitskiy, D. İ. Bagaley, Y. G. Daşkeviç, A. İ. Marçenko, L. S. Geraskova, M. L. Şivetsov gibi uzmanlar Türk heykel sanatı araştırmalarıyla tanınmaktadırlar. Onlar, Kıpçaklara ait taş sanatı, etnik kimlikleri ve çözümlemesine yardımcı olmuşlardır. Bunlardan V. İ. Vesilovski'nin yaptığı, Kıpçak heykelleri adlı çalışma önemlidir.²¹ Ona göre X – XIV asırlarda Doğu Avrupa steplerinde bulunan heykeller kesinlikle Türklere aittir ve o, Rubruk ve Nizami'nin²² yazdıklarına dayanarak, çoğu heykelin Kıpçaklara ait olduğunu, Kadın şeklindeki heykellerin veya balbalların çağımızdaki durumları, türbelerle heykeller arasında bir bağlantı olmadığı anlatılmaktadır. Ayrıca heykellerin tasnif ve tahlilleri ikinci bir problem olarak ortaya konulmaktadır.

G. A. Feododrov-Davidov, L. A. Yevtihova, S. A. Pletneva gibi bilim adamları Vesilovski'nin çalışmalarına devam etmişler, bulunan giyim kuşam unsurları, savaş aletleri, ev aletleri, heykellerin üzerindeki eşyalar arasında bir ortak nokta bulmuşlardı. Sadece bu eşyaların karşılaştırılması sonucunda değil, yazılı belgelerden de

²⁰ . Pletneva, **Palavetskiye Kamenniye**, 8.

²¹ . N. İ. Vesilovski, **Sovremennoye Sastayaniye Vaprosa o 'kamennih Babah' ili 'Balbalah'**, ZOOİD, XXXII, Odessa 1915.

²² . Pletneva,, **Polovtsi**, 140.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

kaynaklanarak kendi çalışmalarında Güney Sibirya, Kazakistan ve Orta Asya'da bulunan heykeller hakkında da kesin bilgiler verebiliyorlardı.

Sibirya Türklerine ait balbalların varlığını Orhon yazıtlarından biliyoruz. Fakat bu belgelerde de fazla detaylı açıklama yoktur. Genellikle edebi alanda, doğu Avrupa'da bulunan heykeller hakkındaki bilgileri XIII. Asırda yaşayan Nizami ve Papa Vilhelm D. Rubruk'tan faydalanılmaktadır. Nizami, şiirlerinde 'Kıpçak askerlerin, steplerden geçerken taş heykellere tapıp hediyeler getirmesinden' bahsetmekteydi.²³ Bir başka kaynak ise 1253 yılında Kıpçak Steplerinden geçen elçinin yazdıklarıdır. '*Kıpçak askerleri türbelerin üzerine toprak yığınları yapmakta ve yüzleri doğuya dönük olarak ve ellerinde belleri hizasında kase tutan heykeller dikmekteydiler.*'²⁴ Bu iki çağdaş şair heykellerin Kıpçaklara ait olduğunu kesin bir şekilde söylemekteydiler.²⁵

Asırlar geçmiş, Kıpçakların adları kitapların sayfalarından silinmiş, adetleri, gelenek ve göreneklere unutulmuş, fakat steplerde diktikleri heykeller kalmıştır. Alman Elçi E. Lassotta'nın 1594'te Zaparoje halkını tasvir ederken 'Dnepro'nun sol sahilinde Tatarlar kısmında, kurgan veya mezarlarda yirmiden fazla taş heykel gördüğünü söylemektedir.²⁶

1627'de Rusya'da 'Büyük Kroki Kitabı' adıyla bir coğrafya kitabı yayınlanmıştır. Bu kitapta heykeller üç yerde anılmıştır. Taş heykellerin kurganlarda veya steplerde yolculara yardımcı olmak için yön işareti olarak kullanılmasından bahsedilmektedir.²⁷ XVIII. asır bilim adamları, coğrafyacıları, tarihçi ve komutanları mektuplarında bu heykellerden bahsetmektedir. Alman doktor Y. Lerhe 1738 Kırım savaşında, Rus askerleri ile birlikte iken, kendi el yazısıyla, Azak Denizi'nin kuzey taraflarında kadın biçiminde heykellerin varlığını bildirmektedir. 1763'te akademisyen G. F. Miller, güney steplerinde

²³ . Bu konu hakkında Ünver Günay ve Harun Güngör'ün hazırladığı **Türklerin Dini Tarihi**, İstanbul 2003 adlı kitapta da rastlamaktayız. Ayrıca bkz.: S. A. Pletneva, **Palavetskiye Kamennye İzvayaniya**, Moskva 1974.

Kıpçak boyları buraya gelir / Heykelin karşısında eğilir / Yayan veya atlı gelir / Heykellere tapınır / Atlı atını durduruyor / Okunu alıp, saygıyla eğilip otların arasına onu saplar / Her çoban sürüsünü buradan geçirirken bilir ki / Heykellere adak olarak bir koyun bırakılacak

²⁴ . V. D. Rubruk, **Puteşestviye Vostoçniye Stranı Plano Karpini i Rubruka**, Moskva 1957.

²⁵ . Pletneva, **Palavetskiye Kamennye** 1974.

²⁶ . Krasilnikov, **a.g.e.**, 16.

²⁷ . K. M. Serbinoy, **Kniga Bolşomu Çerçeju**, Moskva-Leningrad 1950, 64-65, 68, 86.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

mezarların kazı işlerinde taş heykeller bulmuştu.²⁸ Rusya'nın güney Avrupa tarafını bir gezi grubu ile dolaşan P. S. Pallas, İ. İ. Lepehin, V. F. Zuyev vs. gibi bilim adamları çalışmalarında heykellerden uzun uzun bahsederler.²⁹

Balballarla ilgili olan ilk harita 1851'de ortaya çıkmıştır. Harita Rusya içişleri bakanlığı memuru A. İ. Piskarov'undur. Piskarov Rusya'da bulunan bütün heykeller hakkında bilgi toplamış ve heykellerin tasvirinin yapılması tavsiyesinde bulunmuştur. 1871'de A. S. Uvarov 1000 heykel üzerinde tasnif yapmaya çalışmış ve heykelleri 3 gruba ayırmıştır. Bunlar: 1. Ayakta dikili olanlar, 2. Oturanlar, 3. Çömelmiş olanlar. Bu heykelleri evrimlerine göre de tasnif etmiştir. Bunlar: 1. Kaba-saba olanlar, 2. Rölyefli olanlar. O, sonuç olarak bütün heykellerin aynı halk tarafından yapıldığına ancak farklı tarihlerde yapıldığına ulaşmıştır.³⁰

XX. asrın başlarında bilim alemi heykellerin tekrar gözden geçirilmesi meselesine eğilmiştir. Uvarov'un tavsiyesi ile 1908'de Güney Rusya'da 1133 heykel kaydedilmiştir.³¹

Kadın biçimindeki heykel ya da balbalların günümüzdeki durumları, ciddi bir bilim çalışmasıdır. Doğu Avrupa steplerinde bulunan heykellerden bahseden bu çalışma Vesilovski tarafından 1915'te yayınlanmıştır.³² Vesilovski heykellerin kadın ve erkek giyimlerini Türkçe konuşan toplumların kadın ve erkek giyimleriyle karşılaştırıp V. Rubruk'un görüşünü tasdik etmiştir. O zaman çözümlenemeyen bir problem ise heykellerin hangi boylara ait olduğu meselesi idi. Bu sorun arkeolojik kazıları bekliyordu. Onun için, Vesilovski'den sonra yaklaşık olarak kırk yıl hiçbir şey yazılmamıştır.

1952'de yayınlanan L. A. Yevtihova'nın Güney Sibirya ve Moğolistan taş heykelleri adlı makalesi Türk heykellerinin çözümlenmesine ışık tutmuştur.³³ Bu makalede, Vesilovski'den sonra ilk defa arkeolojik tahlil sonuçları verilmiştir. Heykellerde tasvir edilmiş olan donanım, ev aletleri, süs eşyaları sayesinde heykellerin hangi tarihlere ait olduğu belli olmuştur. 1960-80 yılları arasında Doğu Avrupa'da XI.-XIII. Asırlara ait heykeller –VI-VIII. Asırlara ait

²⁸ . G. F. Miller, **İzyasneniye o Nekotorih Drevnosah Magilah Naydennih**, SPb, 1764, Aralık ayı.

²⁹ . Krasilnikov, **a.g.e.**, 16.

³⁰ . S. A. Uvarof, **Svedeniya O Kamennih Babah**, Tr. I – AS. T. I, Moskva 1871.

³¹ . Uvarof, **a.g.e.**, 92-96.

³² . N. İ. Vesilovski, **Sovremennoye Sastayaniye Vaprosa o 'kamennih Babah' ili 'Balbalah'**, ZOOİD. T. XXXII, Odessa 1915.

³³ . L. A. Yevtihova, **Kamenniye İzvayanniye Yujnoy Sibiri i Mongolii**, MİA vıp 24, Moskva 1952.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Sibirya, Semiriç, Moğol, Kazak ve Altaylardaki heykellerle birlikte ve karşılıklı olarak mukayeseli bir biçimde- incelenmeye başlanmıştır. Bu meseleye ait çağdaş bilim yazınında Doğu ve Güney Rusya'da bulunan heykeller arasında benzer noktalar olduğu ifade edilmektedir.³⁴ Heykellerin gelişimi hakkında araştırmacıların görüşü şöyledir. 1. Tasvir realisttir. 2. Uç boyutludur. 3. Detaylar çeşitlidir. 4. Duruşlar orijinaldir.

Batı Rusya tarafında bulunan heykeller Doğu Avrupa tarafında bulunan Türk heykellerine göre daha gelişmiştir. Bu zincirin başlangıcı VI.-VII. Asırlarda, Altay'da, Moğolistan'da, daha sonra Kazakistan, Semireçya ve son olarak Doğu Avrupa'da XII.-XIII. Asırlarda ortaya çıkmıştır. Ortaçağ Türk göçebe hayatı bu zinciri oluşturmuştur.

1966'da G. A. Feodorov-Davidov Altınordu Hanlarının Yönetiminde Doğu Avrupa Türk Göçebeleri hakkındaki kitabında³⁵ arkeolojik kaynakları vererek taş heykellerin ve heykellerdeki eşyaların şeklini, sanatın gelişimini anlatmış ve heykellerin bulunduğu bölgeler gösterilmiştir. Kitap yayımlandıktan sonra heykellerin Kıpçaklara aitliği kesinleşmiştir.

Oktay Belli yaptığı iki çalışmada Deşt-i Kıpçak Balbalları hakkında kısa malumatlar vermiştir ki Türkiye'den bildiğimiz tek çalışmalar da bunlardır. Ancak bu çalışmalar yerinde değil, Kiev'deki müze ziyaretlerinde görülenlerden ibarettir.³⁶

1974'te Pletneva'nın Kıpçak Taş Heykelleri adlı eseri heykel araştırma konusunda temel eser olarak alınmaktadır.³⁷ Bu eserde 1323 heykel materyal olarak kullanılmış, Lugans Bölgesine ait 45 heykelin tarifi yapılmış ve 90'dan fazla heykelin şekli verilmiştir. Bu çalışma önemli yayınlar arasındadır.

Kadınların önemli cinsiyet belirtileri : çıplak ve büyük göğüs, geniş kalça, göbek, kadın giysisi, örgüsüz saç. Bazen de kadın cinsel organı gösterilmiştir. Erkek heykellerinde ise kadın heykellerine göre cinsiyet belirgin değildir. Genellikle kafa ve yüz şekli ile bıyık ve miğfer, bedende bulunan askeri donanım erkek heykellerin özelliğidir.

³⁴ . A. D. Graç, *Drevniye Türskkiye İzvayaniye Tuvi*, Moskva 1961, 67.

³⁵ . G. A. Feodorov-Davidov, *Koçevniki Vostoçniy Yevropi Pod Vlastyu Zolotoordınskih Hanov*, Moskva 1966.

³⁶ . Oktay Belli, *Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller*, İstanbul 2003, 44. ; (bkz. Fotoğraflar). ; Türk Dünyasında Taş Heykel ve Balballar, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 6, İstanbul 2003, 107.

³⁷ . Pletneva, *Palavetskiye Kamennye* 1974.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Bazı heykelerde şekil yerine aksesuardan faydalanarak cinsiyet belirginleştirilmiş ve bazılarında ise kadın ya da erkek olduğu kesinlikle belirginleştirilmemiştir. Biz bu tür belirsizliği veya sembolik eşyalarla belirginleştirmeyi Kars / Arpaçay bölgesi mezarlarında da görmüştük.³⁸ Çift cinsiyetli şekiller bizi zor durumda bırakırlar. Erkek heykellerinde kadınlar gibi göğüslü olanlar, tahminen XIII. Asırda ortaya çıktığı söylenmektedir

Deşt-i Kıpçak taraflarında bulunan Kıpçak heykellerinin ilk haritası 1851'de Piskarov tarafından çizilmiştir. 1974'te Kıpçak Balballarının katalogu dergi halinde yayınlanmıştı. Bu katalogda 1970'li yıllara kadar muhafaza edilen bütün heykeller verilmiştir. Katalogda 1323 heykelden 45'tanesi Lugans'ta bulunmuştu.³⁹

A. S. Uvarov ve V. İ. Vesilovski zamanında Kıpçak heykellerin gruplandırma meselesi ortadan kalkmasına rağmen şimdi dahi heykellerin tipik krokisi yoktur. Ama evrim süreci belirlenmiştir.⁴⁰ Uvarov heykelleri üç gruba ayırmıştı. Oturanlar, ayakta duranlar ve düz şekilli olanlar. Bunları da kadın ve erkekler olarak ikiye ayırmıştı.

Düz şekilde olanları erken devirlere ait olarak belirtmiş, büyük yuvarlak şekilde ve oturanlar IV – V. asırlardan daha geç devre ait olduğunu söylemişti.

Yüz yıl sonra aynı meseleyi G. A. Feodorov – Davidov, Uvarov gibi heykellerin tipolojisini duruş biçimlerine göre yapmıştı. Duranlar ve oturanları prototip olarak saymış, düz şekillileri ise daha geç dönemlere ait olarak kabul etmiştir.⁴¹

Pletneva, katalog dergide heykellerin tasnifinde önceliği cinsiyetlere verir. Ona göre heykellerde tasvir edilen kişi, öncelikle göçebe hayatın tarihinde sosyal, dini ve politik şahıslardır.⁴² Pletneva bütün Kıpçak heykellerini kadın ve erkek diye ikiye ayırmıştır. İkinci grubu ise heykellerin görünüşlerine veya duruşlarına göre duranlar, oturanlar ve düz şekilliler diye ayırmıştır. Bu üç grubun heykel sayısı hemen hemen aynıdır. Heykellerin görünüş şekli de üç gruba ayrılır.⁴³ Krasilnikov'un Lugans bölgesindeki heykel tasnifine bakarsak bu sayı daha da artabilir.⁴⁴ Geç dönem göçebe boyların heykelleri

³⁸ . Altinkaynak, Arpaçay Mezarları ve Mezar Şekilleri, **Anayurttan Atayurda Türk Dünyası**, 18, Ankara 1999, 43-50.

³⁹ . Pletneva, **a.g.e.**, 95-97.

⁴⁰ . Uvarov, **Svedeniya O Kamenneh**, 1871.

⁴¹ . Feodorov-Davidov, **a.g.e.**, 167-186.

⁴² . Pletneva, **Palavetskiye Kamenneye.**, 60.

⁴³ . Pletneva, **a.g.e.**, 55.

⁴⁴ . Krasilnikov, **a.g.e.**, 22.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

araştırmasında Geraskova'nın Avrasya'da taş sanatını bütünüyle ele aldığı oldukça hacimli bir çalışması vardır.⁴⁵

Uvarov sadece oturmuş vaziyette olan heykellere dikkat çekmektedir. Heykellerin kadın göğüslü erkek tipli olması, dini etkilerle izah edilebilir. Türk destan veya efsanelerinde iri meme pehlivanlık gücünü veya yenilmezlik gücünü sembolize etmektedir.⁴⁶ Türk efsanelerinde pehlivan ya da bahadır, annesinin sütünü içtikten sonra düşman karşısına çıkar. Mesela Oğuz annesini bir emer ve bir daha emmez, çığ et ve şarap ister.⁴⁷ Bu belki de koruyucu ruh ile ilgilidir.⁴⁸

Pletneva'ya göre *Doğu Avrupa stepleri Kıpçak hakimiyetinin sona erdiği dönemlerde kesme taş sanatı gerileme dönemine girmiştir. Bu gerileme evrim kronolojik devrinin son noktasıdır fakat belki de XIII. Asrın ortalarında Moğolların katliam ve yağması etkisini göstermiştir. XIII. Asrın başlarında taş sanatının gerileme sebebi Kıpçakların harp veya siyasi durumuna bağlayabiliriz. O dönem Moğollar Kıpçaklara karşı tecavüz ve saldırganlığa başladılar. Pletneva'ya göre o dönemdeki heykeller askerler veya kumandanlar şerefine yapılmıştır.*

XI. - XII. Asırlarda Kıpçak heykel yüzleri yuvarlaklaşmaya başlar. XIII. Asrın ortalarında Moğol saldırısına kadar, yaklaşık olarak XII. Asrın başı ve ortalarında yuvarlak yüz çehreleri bellidir, kompozisyon değişikliği ilerlemiş heykeller ortaya çıkmaktadır. XII. XIII. Asırlar arası Kıpçak taş sanatının zirve dönemidir. Bu dönem

Heykelin Tipi ve karakter özelliği
I. Tip düz şekilli heykeller
II. Tip Direk şeklinde, erken dönem, bele kadar olanlar.
III. Tip, ayakta duran hacimli yuvarlak heykeller.
IV. Çömelmiş şekilde yuvarlak hacimli olanlar
V. Tip Oturanlar yuvarlak hacimli.
VI. Tip. Direk şeklinde yuvarlak geç döneme ait olanlar
VII. Tip, herhangi bir tipe dahil olmayanlar.
VIII. Yarım heykeller

⁴⁵ . L. S. Geraskova, **Sкульптура Середновісних Кошовиків Степів Шидної Європи**, Kiev 1991.

⁴⁶ . Krasilnikov, **a.g.e.**, 21

⁴⁷ . Zeki Velidi Togan, **Oğuz Kagan Destanı**, İstanbul 1987, 18; Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, İstanbul 1989, 115.

⁴⁸ . Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, İstanbul 1989, 94, 130.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

*sirasında Kıpçaklar Doğu Avrupa'nın en geniş alanına sahiptiler (380.000 kilometrekare). Bu dönem başlarında, Derebeylikler bölgede hüküm sürmektedir*⁴⁹.

Padansovya'da bulunan heykel topografyasından yararlanarak Nijnidonetsk ve Donetsk bölgesinde yerleşmiş olan Kıpçakların tahminen kışlık kutsal yerleri veya mabetleri, taş ocakları ve imalathaneleri tespit edilebilir.⁵⁰ Bu yerler, Donetsk bölgesinin kuzey dağ sırasında bugünkü Sverdlovsk, Antratstosk, Krasnadonsk, Perevalskoye, Popasnanskoye bölgesi ve ilerde de, doğuda Rostov ve batıda Donetsk bölgesini kapsar.

Kadın biçimli Kıpçak taş heykellerin insan şekli: kıyafet, donanım, saç ve eşya ile süslerden ibarettir. Kadın ve erkek heykellerinde küçük farklılıklarla da olsa bazı değişik karakteristik özellikler mevcuttur. Giyim unsurları, kaftan, şalvar, çizmeler birbirine benzese de askeri donanım sadece erkek heykellerine mahsustur. Kadın heykellerinde zengin başlık çeşitleri, süs eşyaları görülmektedir.

Erkek kıyafetini oluşturan unsurlar, dizlere kadar uzanan kaftan, pantolon – şalvar, gömlek, kemer, kısa çizmeler, başında şapka, kapüşon veya başlık, savaşçıların miğferi, kemerli zırh gömleği, kılıç, ok, hançer vardır. Günlük eşya bele takılmıştır. Bunlar: bıçak, çakmak, kese, tarak, iğne, çalgı aletleri ve nadir olarak aynadır. Bazı heykellerin ilginç olan tarafı şapka altından bele kadar uzanan 2-3 saç örgüsünün bulunmasıdır. Bu saç örgüleri arkadan beldeki kemerin altına sokulmaktadır.

Kadın heykellerinde çeşitli ve parlak şekilli başlıklar, saç örgüleri ve süs eşyaları vardır. Kadın başlık çeşitleri altıdır.⁵¹ Kadın heykel kıyafetlerinin üst tarafı erkeklerinkine benzer. İşlemeli kaftan, pantolon-şalvar, yumuşak kısa çizmeler. Bedende süs eşyaları mükemmel bir şekilde tasvir edilmiştir. Gerdanlığın 6 çeşidi vardır. Tılsımlar, bilezikler vs. Bellerinde bıçak, çakmak, çanta, kese, tarak, ayna ve diğer günlük kullanılan eşyalar. Heykellerin kıyafetleriyle Türk halklarının kıyafetleri birbirine benzemektedir.

Heykellerin en yaygın olan eşyası kasedir. Bel seviyesinde olup, sembolik bir manası olsa gerektir. Bunlar beş çeşittir. Silindirik şeklinde olanlar, yuvarlak olanlar, silindirik şekilli olup yan merdaneli olanlar, koni şekilli olanlar, bardak şeklinde olup dibi bardak biçimli olanlar. Kabin görünüşü değil, kullanım nedeni önemlidir. Bazı bilim

⁴⁹ . Pletneva, **Palavetskiye** , 23.

⁵⁰ . Pletneva, **Palavetskiye** , 19, 23.

⁵¹ . Pletneva, **Palavetskiye** 51-52.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

adamları kabın, ölümsüzlük suyu kabını sembolik olarak ifade ettiğini söylüyorlar. Bazıları da ölü veya azizlerin külü bulunduğunu ifade ediyorlar. Bir diğer grup ise dini ayinlerde kullanılan eşya olarak açıklama getirmektedirler. Etnograf ve arkeolog olan Bernştam : ‘Göbeği üzerinde bükülü kollar ölümlere karşı itaat ve bağlılık, kap ise içecek sunmada kullanılan bir araçtır. Bu adet günümüze kadar gelmiştir.’ demektedir.⁵² Bazı heykellerin bir kolunda kap, bir elinde ise kuş vardı. Bu kuş, ölümlü ruhunu temsil etmekteydi. L. R. Kızlatsov kase hakkına bir teori ortaya atmıştır. Ona göre dini ayinler sırasında kâseyi yemek için veya su bardağı olarak kullanıyorlardı. Göçebelere göre bu ayin töreni sırasında ölenin ruhu veya öleni tasvir eden heykel, tören sırasında orada bulunması gerekiyordu.⁵³ Akrabaları ölenle konuşup- konuştuğuna yemek sunuyorlardı. Ateş yakılıp, heykel dumana büründürülür ayaklarına kurban kesilirdi. Bu şekilde kötü ruhlar kovulur veya günahından arındırılırdı. Kâse silindir şeklinde olup, toprağına ot eklendiğı bellidir. Kıpçak heykellerinde kap şekilleri yoktur. Sadece dikdörtgen şeklinde kabartması vardır. Bazen sürahi şeklinde ve ağız tarafında lülesi olan kaplara da rastlıyoruz. XII. XIII. Asır göçebe arkeolojisinde seramiğe ise çok az rastlanmaktadır.

Bütün bunlardan hareketle, balbalların ellerinde tuttıkları kase ile kalenteri dervişlerinin⁵⁴ su içmek, yemek koymak, dilenmek vb, gibi ihtiyaçlarını gidermek üzere yanlarında taşıdıkları, kase arasında bir bağ kurabilir miyiz? Benzerliğin sadece işlev boyutu ile değil de felsefe boyutu ile de mümkün olduğu düşüncelerini taşıyoruz.

Taş heykellerle ilgilenen bütün bilim adamları sadece iki konuya daha çok ağırlık vermişlerdir. Heykeller kimin için yapılmıştır: düşmanları temsil olarak mı, ölen askerlerin anısına mı? İkincisi ise heykelleri nereye dikiyorlardı ve dini ayinlerde bunların önemi neydi?⁵⁵

Pletneva’ya göre Kıpçaklar heykelleri bir kurala göre dikiyorlardı. Mümkün oldukça heykelleri, uzaklardan görünsün diye kurganların en yüksek yerine koyarlardı. Bu kurganlar genellikle göçebe hayattan kalma İskitlere ait veya tunç döneminden kalma kurganlardı. Böyle özel yerlerde dikilişlere göre, daha XIX. Asırda bu balbalların kurganlarla bir ilişkisi olduğu düşüncesi ortaya atılmıştı.

⁵² . A. N. Bernştamü İstoriko Arheologičeski Oçerk Sentralnogo Tiyan-Şane i Pamiro – Altaya. *MİA*, VIP, 26, Moskva – Leningrad 1952, 9-10.

⁵³ . L. R. Kızlasov, *O Naznaçeniye Drevniye Türskih Kamennih İz Vayani, İzobrajajuşih Ludey*. ‘SA,’ 1964, No: 2, 36.

⁵⁴ . A. Yaşar Ocak, *Kalenderiler*, Ankara 1992, 170.

⁵⁵ . G. S. Çirikov, *Kammenye Babi v Harkovskoy Guberniyi*, Harkov 1901, 8-9.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Kurganların İskitlerden veya tunç döneminden kalma olduğu sayılıyordu. Gerçeği öğrenmek için 1901’de Harkov Arkeolojik şurası XII. Arkeolojik kurul toplantısında kurganlarda kalan taş heykellerin sayısını öğrenmek ve bazılarını açmak için karar çıkartmıştı. 1893 – 1914 seneleri arasında elliye yakın kurgan bulunup açılmıştı. Araştırma sonuçlarına göre heykellerin göçebe hayattan kalma türbeler ile bir ortak noktası yoktu. Mesela Trefilyev 1905’te iki kurganın araştırma ve incelemesini yapmıştır. Bu iki kurganda, Kıpçaklardan önce X. Asır başları ve XI. Asır öncesi Türklere ait ve tunç devresine ait unsurlar bulunmuştu. XX. Asrın başlarında ise Gorodsov sekiz yeni kurgan üzerinde çalışmıştı. Fakat altısında Kıpçak kültürü ile ilgili hiçbir malzeme bulamamıştı.⁵⁶ Sonuç olarak Vesilovski heykeller ile türbeler arasında bir ilişki olmadığını söylemiştir.⁵⁷ Rubruk’u sadece bu konuda savunmuştur. Pletneva’nın görüşüne göre bugüne kadar Kıpçaklara ait 950 kurgan altında türbe bulunmuştur fakat hiç birisinde taş heykel bulunmamıştır. Demek oluyor ki Kıpçaklarda heykeller mezar taşı olarak kullanılmamıştı. Provalskoy steplerinde bulunan kurgan ve mezarlarda da taş heykelle rastlanmamıştır. Ancak sıradan mezarlarda, Kıpçakların asilzadelerine ait heykeller bulunmaktadır.⁵⁸ Aynı bölgede taş duvarlar da vardır. Provalski steplerinin mabetlerine benzeyen heykellerle birlikte taş duvarlar bulunmuştur.⁵⁹

Lugans bölgesinin Provalya ilçesi heykellerin en çok bulunduğu yerdir. Kataloga kayıtlanan her beş heykelden biri buraya aittir. ‘Belki de Kral kayaları civarında, önceden taş ocakları veya imalathaneleri vardı. Bu atölyeler belki gezgindi veya belki de mabetlerin içinde idiler.

Her kes öleni için balbal diktiremeyebilir. Bu bir yerde maddi birikime dayalıdır. Kadın biçiminde heykellerin ataları temsilen dikildiklerine dair deliller ortaya atılmıştı. Heykellerde şekillendirilen giysiler ve zengin Kıpçakların mezarlarında bulunan giysiler birbirine benzemektedir.⁶⁰ Heykellerin düşmanları temsil olarak dikildiğine dair düşünce ise mezarların genel görünüşlerine ve Güney Sibirya’da bulunan yazılı belgelere dayandırılır. Mesela Moğolların ‘Tükü’

⁵⁶ . Pletneva, **Palavetskiye** 72.; Krilova, **Kameneya Babi Katalog**, Dnepropetrovsk 1976, 11.

⁵⁷ . Vesilovski, ‘**Kamennh Babah ili Balbalah**’ ZOOİD. C. XXXII, Odessa 1915.

⁵⁸ . M. İ. Gladkih, İ. A. Pislariy vs, **Raboti Severiskodonetskoy Ekspiditsiy**, AO, 1973, Moskva 1974, 267 – 268 ; İ. A. Pislariy, A. P. Filatov, **Tayni Stepnih Kurganov**, Donetsk 1972)

⁵⁹ . L. S. Gerayskova – İ. A. Pislari, **Raboti v Provalskoy Stepi**, AO, 1978, Moskva, 1979.

⁶⁰ . Pletneva, **Palavetskiye**, 32.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

kabileleri mezar üstüne taş koymaktadırlar. Tuva destanlarında, düğün adetleri anlatılırken, düğün esnasında, damadın, kahramanlığını ispat etmek için, öldürüp üzerine taş koyduğu düşmanları sayılmaktadır. Heykellerin kimin için dikildiği sorusuna cevabı Rubruk verir: ‘*Kumanlar, ölünün üzerine tepe yapıp, onun adına heykel dikiyorlardı*’ Burada dikkat edilecek şey onun adına değil, ona heykel dikilmesidir.

Bir başka grup bilim adamı ise bu meseleye başka bir açıdan yaklaşıyor. Birinci ve ikinci fikirleri yanlış olarak saymayı mümkün görmeseler de, ileri sürülen fikirlerdeki eksiklikleri esas alarak tarihi bir yanlışlığa içine düşmek istememektedirler. Çünkü bu teorilerde Türk boylarının ölüm törenlerinin inkişafını görmekteyiz. Bu inkişaf göçebe hayatın iki dönemine aittir. Birinci devir ki buna Asya devri diyebiliriz, bu dönemde taş heykeller insan biçimini yansıtan dik kaya şeklinde olup, veya levha şeklinde olup, düşmanları ifade ediyordu. İkinci dönemde ise Türk boylarının doğuda Karadeniz ölümlerine göçtüklerinde dini değişiklik yaşamışlar ve bu balbalları, Kıpçaklar, kendi ölümlerini ifade etmek amacıyla kullanmışlardır.

XX. asrın başlarında arkeolojik komisyonun teşvikiyle, arkeologlar kurganlar üzerine dikili heykellerin araştırmasını yapmışlardır. Kurganların çoğu Tunç devrinden kalma olup, nadiren Peçenek, Türk ve Kıpçaklara ait olanlar da ortaya çıkmıştır. Bu araştırmalar sonucunda Kıpçakların heykelleri mezar taşı olarak kullanmadıkları ortaya çıkmıştır. O zaman Kıpçaklar heykelleri dikmek için yüksek bir tepe ya da kurgan seçiyorlardı. Kurganlardan başka Kıpçaklar heykellerini yollara, ve kalabalıkların yaşadığı mekanlara da dikiyorlardı.

Tek başına olan heykeller olduğu gibi 2’den 20’ye kadar gruplar halinde bulunan heykeller de vardı. Heykellerin grup halinde dikildiğine dair değişik bazı kaynaklar da vardır. Mesela Kniga Balşomu Çerçeju (Büyük Kroki Kitabı)’nda kadın ve erkek heykeli grubundan bahsedilmektedir.⁶¹ Akla şöyle bir soru gelebilir: ‘acaba kadın ve erkeklerin mezarları ayrı mıydı?’ şimdilik bilemiyoruz. Garatsov bütün bilgileri toplayıp ve ‘Doğu Avrupa bölgelerinde Türk boylarının heykelleri gruplandırılmaya mahsus bir takım şekilleri’nin olduğu sonucuna ulaşmıştır. Feodorov – Davidov heykellerin gruplandırmasını mabet adıyla yapmıştır. O, arkeolojik deliller getirip, heykellerin yanında kurbanların kesildiğini de ispat etmiştir.⁶² Kurban olarak atlar, boğalar, koyunlar, köpekler seçilmiştir. Her ne kadar

⁶¹ . Krasilnikov, a.g.e., 34

⁶² . Feodorov-Davidov, , *Zolotoordinskih Hanov* , 191 - 192.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

Türk kültüründe insan kurban edilmesine rastlanmasa da kurganların etrafında insan cesetlerine de rastlanmıştır.⁶³

Bütün Türk boyları gibi Kıpçakların da hayvan totemleri vardı. Örneğin Kıpçak hanlarından Kobek ve Konçak isimleri erkek ve dişi köpek anlamlarındadır. Mezarlardan köpek iskeletlerinin de çıkması bunu bize düşündürmelidir. Fakat bu inancın Türklere, Tibet Çin ve Moğollardan geçtiği de belirtilmelidir.⁶⁴

Donetskinin sıradağlarının ortasında Donetsk, Rostov ve Lugan bölgesinde Donetsk'te Tekstilşik semtinde Novosolovka köyünde, Telmanovski bölgesi, Starı Beşevski bölgesi Kamenka köyünde, Sverdlovski bölgesi Astahlı köyünde, Lutuginski bölgesi Poliyevka köyünde, Sverdlovski Bölgesi Provalye köyünde, Rastovskiy bölgesi Livenitsovka köyünde birkaç tane mabet bulunmuştur.⁶⁵ Bu mabetler Avrupa'ya, Sibiryaya ve Orta Asya'dan göçebe hayatıyla gelmiştir. Orada, daha VI. ve VIII. Asırlarda heykelin civarında taştan, damsız duvar örülürdü.⁶⁶ Buralarda kurbanlar kesilirdi. Aynı adet Avrupa Kıpçaklarında XI. -XIII. Asırlarda da görülmektedir. Taş heykeller mezarlardan uzak mabetlere dikilirlerdi. Nizami bu heykellerin adına kurban kesildiğini, onlardan yardım istendiğini, düşmana karşı güç ve kuvvet istendiğini bildirmektedir.⁶⁷ Bütün bunlar, büyüklükleriyle birbirinden farklıdır. En basit şekilde yapılmış mabet, Sverdlovski bölgesi Çeremşino Köyünde, Zimovki köyündedir. Bu heykellerin yüzleri doğu tarafına çevirilidir. Kurganlarda taş duvarlar yoktur.

İkinci çeşit, çevresi taş duvar ile döşenmiş mabetlerin tam ortasına oval ve yuvarlak bir piramit bulunurdu. Burada kurban kesilirdi (Sverdlovski bölgesi Astahovo köyü).

Üçüncü çeşit dikdörtgen şeklinde, taş duvarla çevrili, dünyanın dört tarafına göre kurulmuş mabettir. Ortada bir heykel ve heykelin kenarlarında da kurban kesilen alan vardır.

Bazen de mabetlerin duvarları çift sıra halinde doğuya yönelik olarak inşa edilmişti. Ortasına ve kenarlarında heykeller dikiliydi. Yanlara ise ateş yakılan ve kurbanlar kesilen alanlar vardı.⁶⁸ Kıpçak

⁶³ . Feodorov-Davidov, , **Zolotoordınskih Hanov** , 192.

⁶⁴ . Ögel, **Türk Mitolojisi**, I, 561-568.

⁶⁵ . Y. K. Guguyev, S. V. Gurkin, Polovetskoye Svetilişi Serediniy XI. Naçala XIII. Na Pravuberejye Dona / Sbornik '**Drevnosti Dona**', VIP I. , Azov 1992, 114 – 141.

⁶⁶ . A. D. Graç, **Drevne Türskkiye İz Vayaniya Tuvi**, Moskva 1961, 55. ; Y. A. Şer, **Kamenneye İzvayaniya Semereçya**, Moskva Leningrad 1966, 20 ; L. R. Kızlavsov, **İstoriya Tuvi Sredneya Veka**, Moskva 1969, 29.

⁶⁷ . Karasilikov, **a.g.e.**, 37.

⁶⁸ . Guguyev, Gurkin, **a.g.e.**, 141-142.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

mabet mekanlarının farklılığı sosyal tabakalaşmadan kaynaklanabilir. Yani aile mabetleri, boy - uruk mabetleri, Askeri mabetler vs.

Lugans'ın en mükemmel mabedi Astahlı köyündekidir.⁶⁹ Burada tunç devrinden kalma kurgan bulunmuştu. Kıpçaklar mabedi daire şeklinde ve 16 metre kutrunda yapmışlardı. Dairenin tam ortasında heykeller dikiliydi. Dairenin III. heykeli küçük parçalara bölünmüştü. İki heykel ise oturmuş vaziyette iki askeri tasvir etmekteydi. Bu askerlerin kafalarında miğfer vardı. Astahlı köyünde bulunan heykeller Sverdlovski bölgesi Novoborovitsi köyü okulundadır. Mabedin benzeri Poliyevka köyündedir. Heykelin bir araya getirilmiş parçaları Lugans Pedagoji Üniversitesi'ndedir.

Sonuç olarak Kıpçak heykelleri dini ayin törenlerinde kullanılmaktaydı ve onların ilk duruş yerleri mabetlerdi diyebiliriz. Mabetlerin kullanılışı; atalara tapma, toteme saygı ve koruyucu anaya tapınma (Umay ana) içindi. Bazen de heykeli ölene benzeterek yapmışlardı. Mesela Priçepilovka köyünde bulunan erkek heykeli bunlardan biridir. Lugans Pedagoji Üniversitesi heykel parkındaki çalışmalarımız esnasında rastladığımız ilginç olay da bunları destekler mahiyettedir. 45-50 yaşları civarında bir kadın her heykeli ayrı ayrı ziyaret ediyor büyük bir titizlikle onları eliyle sıvazlayıp, elini vücudunun çeşitli yerlerinde dolaştırıyordu. Kendisine ne yaptığını sordüğümüzda bize, reenkarnasyona inandığını ve bu heykellerle de inancına uygun olarak ilgilendiğini söyledi.

Aile himaye ideolojisi genellikle kadın heykellerine yansıtılmıştı. Bu adet taş devri zamanından, yani matrierkal (maderşahi) zamanından kalmadır. Ama Kıpçak heykelleri ataerkil zamanından kalmadır. Bu zamanda kadın heykellerinin yapılması da ilginçliklerden birisidir. Kadın heykelleri kimi veya neyi temsil etmektedirler? Kadın heykellerinde belki de ailevi himaye ideolojisi veya kadın tarafından gelen ata temsil edilmiştir. Toplumda saygı gören kadınlar veya kahramanların anneleri, eşleri yada kardeşleri de olabilirler.

1971'de Perebalski bölgesinin Çernuhino köyünde bulunan heykelde kucağında, eliyle bir çocuk tutan kadın tasvir edilmiştir.⁷⁰ Bu heykel diğer heykellere benzemesine rağmen olağanüstü bir özelliğe sahiptir. Başlığı orijinal şekilde yapılmıştır ve fakat diğer heykellerde görülen detayları da taşımaktadır. Detay çeşitliliği diğerlerinden oldukça fazla ve sanatkaranedir. En ilginç ise kadının göbek kısmında

⁶⁹ . M. L. Şvetsov, **Polovetskiye Svetilişa**, 'SA', 1979, No 1. 206-208.

⁷⁰ Pletneva, **Jenskaya Polovetskaya Statuya s Rebenkom**, 'SA' 1979, no 1. (fotokopi); L. S. Geraskova, **Polovetskova Statuya İz S. Çernuhino** 'SA' 1974, no 3. (Fotokopi)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

yatan bir çocuk olmasıdır. Bu çocuğun erkek değil de, ataerkil döneme ait olmasına rağmen kız çocuk olması da bir diğer ilginçliktir. Cinsiyeti, anne ve karnındaki çocukta olduğu gibi açıkça belli edilmiştir. Bu heykel sanatsal, kültürel ve dini bakımdan oldukça önemlidir. Kadın vücuda yapışan bir elbise ile, adeta bütün hatları gözükmüş biçimde gösterilmiştir. Kadının göğsündeki kız çocuğu annesinin memesini emmektedir. Bu da neslin devamı ile ilgilidir. Belki de çocuğu ile birlikte ölen bir anneyi veya hamileliği esnasına ölen birisini temsil ediyordu. Her ne olursa olsun bu heykele dayalı olarak çıkaracağımız ikinci bir sonuç ise Kıpçakların anaerkil yapıya karşı olmadıklarıdır.

Heykeller genellikle oturmuş veya çömelmiş vaziyette gösterilmiştir. G. A. Feodorov Davidov'a göre heykellerin duruşları kronoloji ile ilgilidir.⁷¹ Bir teoriye göre heykellerin duruşlarında sosyal nedenler rol oynamaktadır. Erkeklerden ayakta duranların donanımları gösterilmiştir ki bunlar komutanları veya subayları temsil eder. Çömelen ya da oturan insanlar ise sıradan insanlara aittir. Onların silahı yoktur fakat kese, bıçak ve kafalarına miğfer yerine şapkaları vardır. Bu da her halde Kıpçak toplumunun sosyal tabakalarını göstermektedir. Aynı grup şekli kadın heykelleri için de geçerlidir. Ayakta olanlar diğerlerine göre zengin bir tabakaya aittir. Saçlarında, boyun ve göğüslerinde gerdanlık, küpe, taş ve yüzükler gösterilmiştir. Bellerinde ayna, tarak, kese ve benzeri eşyalar tasvir edilmiştir.

Yarı eğilmiş veya oturanlara göre ayakta duranlar daha çok süslüdür. Ustaların bunlara daha çok emek verdiği açıktır.

Peki Kıpçak toplumunun fakir kısmı atalarına balbal yapmamış mıydı? Olabilir. Fakat bunlar ağaçtan, taştan veya sanat özelliği olmayan unsurlardandır. Evlerde bulunan putlar hakkında Rubruk bilgi vermektedir.⁷² Ukrayna steplerinde bulunan Kıpçaklar, anlaşıldığı kadarıyla zengin ve asil idiler. Onları, balballarını bir grup halinde, yolun ortasına dikmişlerdi ve onlara yolcular hürmet etmek ve kurban kesmek zorundaydılar. Bu yerler daha sonra mabet olarak kullanılmışlardı. Zamanla atalara tapma kültürü aristokrat önderlere veya feodal büyüklere tapmaya dönmüştür. Fakat XIII. Yüzyılın ortalarında Moğolların gelişi ile Kıpçakların aristokratları yok edilmeye başlanmıştı. Önderler veya reisler kalmayınca heykeller de ortadan kalktı. Çoğu heykeller kırıldı, kalanlar da mabetlere gömülü olarak bırakıldı. Seneler ve asırlar geçmesine rağmen atalara tapma ve

⁷¹ . Feodorov-Davidov, *Zolotoordınskih Hanov*, 184..

⁷² . Rubruk, *Puteşestviye Vastoçniye*, 94.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

onların himayesi altında bulunma Ruslar ve Ukrainerler arasında kalıntıların devam ettirebilmiştir. Belki de bunlar Kıpçak aristokratlarını tanımlamıştı. Saadet ve bereketin onlardan geldiğine inanan Slavyanoserpski bölgesinin Sakolniki köylüleri her bahar, köyde bulunan heykeli süslemektedirler Vutiginski bölgesinin Kamenka köyü sakinleri ise kendi 'Katya'larının tıpkı Umay Ana gibi himayeci ve koruyuculuğuna inanırlar.⁷³

Heykellerin tasnifi yapılaş malzemesine göre de edilmektedir. Heykel işleyiciliğinin yapım tekniği onun kalitesini de etkilemektedir. Genellikle iki tip malzemedен yapılmışlardır: volkanik kayalardan veya tortul kayalardan. Bazı araştırmacılar bu heykellerin çok uzaklardan, mesela Moğolistan'dan getirildiğini, zira heykellerin malzemesinin, onların bulunduğu yerlerde olmadığını iddia etmelerine rağmen farklı zamanlarda yapılan jeolojik araştırmalarda bunların doğru olmadığı, Lugans ve Donetsk bölgesinin bazı yerlerinde bulunan taş ocaklarından malzemenin temin edildiğini ispat etmiştir.⁷⁴

XIII. Asırda gelen Moğol akınları beraberinde balbal düşmanlığını da getirmiştir. Araştırmalarda heykellerin kurganların altında bulunması sebebi ya Kıpçaklar bunları kendileri yerin altına gömmüştü ya da Moğollar yıkmıştı. Her iki görüş de olasıdır.⁷⁵ Daha çok Kıpçakların kendileri bu heykelleri imha etmişlerdir. Eğer heykel kum taşından ya da pekmez toprağından yapılmışsa onları küçük parçalara bölmüşler,⁷⁶ eğer katı bir maddeden ise o zaman da kafasını koparmışlar ve sonra gömmüşlerdir. Şunu açıkça söyleyebiliriz ki bütün istilacılar, Kıpçak kültürünü mahvetmiştir. İslamiyet'in yaygınlaşması da heykellerin yıkılmasında veya yok edilmesinde önemli rol oynamış olabilir. İslamiyet Moğollarla birlikte gelip yerleşmişti. XIII. Asır, Kıpçak heykellerine vurulan en büyük darbe asrıdır.

XV ve XVII. Asırlarda heykeller kurganlardan çıkarılıp yol kenarlarına ve steplerde işaret olarak kullanılmıştı. XVIII. XIX asırlarda bu heykeller inşaat malzemesi olarak kullanılmıştı. XVIII. Asırda Preazovya ve Preçernomorye steplerinde Türk ve Tatarların yurtları işgal edildikten sonra heykel katliamı yapılmıştır. Heykellerin çoğu Güney Rusya ve Ukrayna'da zengin ve asilzadelerin konaklarını süslemiştir. Lugans bölgesinde Branka şehrinde Elin Bor ve Krivorojye civarında paşa köşklerinin gölü etrafında 15 heykel vardı. Rivayetlere göre bu heykeller hala gölün çamurları arasındadır. Bu

⁷³ . Krasilnikov, **a.g.e.**, 44.

⁷⁴ . Krasilnikov, **a.g.e.**, 50-53.

⁷⁵ . G. S. Çirikov, **Kamenniye Babı Harkovskogo Gubernii**, Harkov 1901, 10.

⁷⁶ . M. L. Şvetsov, **Polovetskiye Svetilişa**, 'SA' 1979, No.1, 206-207.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

heykellerden birisi bulunarak Lugans müzesine götürülmüştür. 1790 yılı kaynaklarda heykellerin Lugans bölgesi kurganlarından köşklere taşındığı⁷⁷ Bazen bu taşınmalar heykellerin tahribi ile sonuçlandığı anlaşılmıştır. V. Pasek, Harkov bölgesinde Şdlovski köşkünde 30'a yakın heykelin imha edildiğini bildirmektedir.⁷⁸

XVII. XVIII. Asırlarda Ukrain ve Rus kazakları da. yüzlerce kurganı alt üst etmiş, pekmez toprağından yapılan heykeller barut yapımında, bazen de inşaat malzemesi olarak kullanmıştır. Define arayanlar da bunların üstüne tuz biber olmuştur. Ortodoks Kilisesi de putperestliğe karşı olduğundan heykel tahribatlarına karşı çıkmamıştır. Halk da heykelleri, günahkarların taş olmasına bağlamaktadır. '*Onlar Allah'a inanmadıkları için taş olmuşlardı*' ve dolayısıyla bu günahkarları yok etmek gerekmektedir.' Halkın heykellere saygı gösterdikleri zaman da kilise tarafından yok edilmişlerdir.⁷⁹

XIX. asrın ikinci yarısında heykellere karşı düşmanlık duygusu ortadan kalkmıştır. Artık onlar inşaat malzemesi, hayvan yem yalağı, su kabı, duvar çiti vs olarak kullanılmaktaydı. Yaylalardaki balballar çobanlar için istirahat yeri, hayvanlar için ise kaşınma alanı idi. Heykeller köprü olarak da kullanılmaktaydı. Yakalanan hırsızların bu taşlara bağlandığı, nişan tahtası olarak kullanıldığı, kısaca her türlü alanda asıl amacının dışında kullanıldığı söylenebilir. Tahribin boyutlarını belirlememiz neredeyse imkansızdır. Binlerce heykel yok edilmiştir. Hele hele yol yapımına kullanılan taşların haddi hesabı yoktur. II. Ekaterina zamanında kilometrelerce yol bu heykellerden yapılmıştı.⁸⁰ O zamanın yazarları bu heykellerin ay ışığı altında hayaletler gibi durdukları ve göreni korkuttuklarını yazarlar. Bu yüzden yönetim birimlerince yüzlerce heykel yok edilmiştir.⁸¹

XIX. asırda yerli ve yabancı bilim adamları ve tarihçileri V. V. Passek, A. V. Treşenko, G. S. Çirikov, D. Y. Samaylov, D. İ. Yavornitskiy, N. E. Brandenburg, A. İ. Piskarov, A. S. Uvarov, N. İ. Vesilovski, V. A. Garatsov heykellerin durumu hakkında fikirleri ileri sürmüşlerdir.⁸² Bu fikirlere dayalı olarak çarlık, heykellerin muhafazası için çok az bir çaba sarf etmiş, ancak bu çaba da olumsuz karşılanmıştır. 1843 Aralık ayında İmparatorluk akademisine

⁷⁷ . M. Gaty, Puteşestviye v Gadah 1795 – 1796 Çerez Tavrii ili Kırım Kdrevnemo Bosporskomu Çarstvo, London 1802, 405-408.

⁷⁸ . G. S. Çerekov, Kamennye Babe Harkovskoy Guberniyi, Harkov 1901, 12.

⁷⁹ . D. Kinyajeviç , Kamennye Babe, ZOOİD, T I, 1848, 597.; A. Tereşenko, Oçerki Novorosiskogo Kraya, JMNP, Ç, 79, 1853, N0. 8., 44.

⁸⁰ A. O. Treşenko , O Magilnih Nasıpah i Kamenneh Babah v Ekaterinoslavskoy i Tavrişeskiy Guberniyah, UOİDR, 1866, 4. kitap, 15.

⁸¹ . İ. Rodojidskiy Neçto o Kurganah, Sın Oteçestva; Çast 97, SPB 1824, 114-115.

⁸² . Krasilnikov, a.g.e., 55.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

heykellerin muhafazası ile ilgili bir dilekçe verilmiştir. İç İşleri Bakanı Perovski, bölge başkanlarına, heykellerin korunması ve kayda geçirilmesi ile ilgili bir tamim göndermişti. Fakat bazı bölge yöneticileri, bölgelerinde heykeller hiç yokmuş gibi beyanat verip tahribata devam etmişlerdi.⁸³ 1843'te heykellerin kayda geçirilmesi Piskarov tarafından ilan edilmişti.⁸⁴ Bu tarihten sonra da devlet böyle bir uğraşa girmemiştir.

Rusya ve Ukrayna'da koleksiyonlar kurulup, heykellerin müze korumasına alınmasına rağmen bu heykeller yine de kaybolmaya devam etmiştir. 1995'te İgor Destanı anıtının yanında, anıtı yapanlar, bu taş heykellerden dikmişlerdi. Sanatsal açıdan tek örnek olan bir heykel düşüp parçalanmıştır. Proje sorumlusu İ. M. Çumak, kendisi de bir heykeltıraş olmasına rağmen, heykeli onarmamış ve yok olmasına sebep olmuştur. Bu tür bir davranışı herhalde o heykel hak etmemiştir.⁸⁵

Doğu Avrupa'nın güney ve doğu tarafı, Türk halklarını dâhil etmeden düşünülemez. Onlar dalga dalga Asya'dan Avrupa'ya gelmişlerdir. Çoğu Avrupa devletlerinde izlerini bırakmışlardır.

Volga ve Tuna steplerine 2000'e yakın göçebe mezarı bulunmuştur. Bu mezarların çoğu Kıpçaklardan kalmadır. Mezarlarda bulunmuş olan eşyalar donanım, silah, ev araç ve gereçleri, defineler Kıpçakların kültürel tarihi ile ilgilidir.

XVIII. asırda binlerce heykel çeşitli yerlerde durmaktaydı. Kurganlarda, steplerde... Ama XIX. Asırda özellikle de XX. Asrın başlarında onların imha edilmesi o kadar şiddetli olmuştur ki günümüze sadece 1900 kadarı kalabilmiştir. Bu kalanlardan da XIX. Asırda bilim adamlarının özel gayretleri sayesinde mümkün olmuştur. 1970'li yıllarda benzer bir koleksiyon Lugans Pedegoji Üniversitesinde açılmıştır. Buradaki heykeller Kıpçak kültür ve medeniyeti için oldukça zengin materyaller içermektedir.

Heykellerin tasvirleri de bize pek çok şeyi anlatmaktadır. Eşyaların çeşitliliği ve bolluğu, dikkat çekicidir. Giyim, donanım, süs eşyaları, saç şekilleri, başlık çeşitleri, ayakkabı çeşitleri,.. Bütün bunlar heykellerin üzerinde tasvir edilmesiyle o döneme ait etnografik ayrıntıları öğreniyoruz.

⁸³ . N. İ. Vesilovski, Sovremennoye Sastayaniye Vaprosa o 'Kammenh Babah ili Balbalah', ZOOİD, Odessa 1915, T XXXII, 419-421.

⁸⁴ . A. İ. Piskarov, O Mesto Nahojdeniy Kamennih Bab v Rassii, ZRAO, T III, 1851, 205-220.

⁸⁵ . Krasilnikov, a.g.e., 58.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

KAYNAKLAR:

- A. D. Graç, **Drevniye Türkskiye İzvayaniye Tuvi**, Moskva 1961.
- A. İ. Piskarov, O Mesto Nahojdeniy Kamennih Bab v Rassii, **ZRAO**, T III, 1851.
- A. L. Kirilov, Svedeniya **A Kamenneh Babah Nahodaşhsa Voblosti Voyska**
- A. N. Piskarev, **O Mestonahojdeniyi Kamennih Bab v Rassiyi**, ZRAO, T. III., Moskva 1851.
- A. N. Bernştamü İstoriko Arheologiçeski Oçerk Sentralnogo Tiyan-Şane i Pamiro – Altaya. **MİA**, VIP, 26, Moskva – Leningrad 1952.
- A. O. Treşenko , **O Magilnih Nasıpah i Kamenneh Babah v Ekaterinoslavskoy i Tavriçeskoy Guberniyah**, UOİDR, 1866, 4. kitap.
- _____ ;, Oçerki Novorosiskogo Kraya, **JMNP**, Ç, 79, 1853, N0. 8.
- A. Yaşar Ocak, **Kalenderiler**, Ankara 1992.
- Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, İstanbul 1989
- D. İ. Bagaley, **Abyesnitelnyy Tekst k Arheologiçeskoy Karte Harkovskoy Guberniyeye**, Tr., XII. AS, Harkove 1902, T.1, Moskova 1905.
- D. İ. Yavornitskiy, Kamenney Babe, **İstariçeskih Vestnik**, SPb, 1890 T. XI.
- D. Kinyajeviç , Kamenneye Babe, **ZOOİD**, T I, 1848.
- Donskogo**, Arhiv GİM, 47/ 434 – 436.
- Erdoğan Altinkaynak, Arpaçay Mezarları ve Mezar Şekilleri, **Anayurttan Atayurda Türk Dünyası**, 18, Ankara 1999.
- G. A. Feodorov – Davidov, **Koçebniki Vostoçnoy Evropi Pod Vlastu Zalatoordinskih Hanov**, Moskva 1966.
- G. F. Miller, **İzyasneniye o Nekotorih Drevnosah Magilah Naydennih**, SPb, 1764, Aralık ayı.
- G. S. Çirikov, **Kamenniye Babı Harkovskogo Gubernii**, Harkov 1901.
- Harun Güngör, **Türk Bodun Bilimi**, Kayseri 1998.
- Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1987

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

- İ. S. Levakovski, **Ob İskopayemih Mednih İz Deliyah, Naydennih Bahmutskom i Slavyanoserpskom Uyezdah.**, İOLEAE, T. 35, Moskva 1879.
- İ. A. Pislariy, A. P. Filatov, **Tayni Stepnih Kurganov**, Donetsk 1972
- İ. Rodojidskiy Neçto o Kurganah, Sın Oteçestva; Çast 97, SPB 1824.
- K. M. Serbinoy, **Kniga Bolşomu Çerçeju**, Moskva-Leningrad 1950.
- K. İ. Krasilnikov, **Derevneye Kamnereznoye İzkustvo Luganşini**, Lugans 1999.
- L. A. Yevtihova, **Kamenniye İzvayanniye Yujnoy Sibiri i Mongolii**, MİA vıp 24, Moskva 1952.
- L. R. Kızlavsov, **İstoriya Tuvi Sredneya Veka**, Moskva 1969.
- _____ ; **O Naznaçeniye Drevniye Türskih Kamennih İz Vayani, İzobrajayıuşih Ludey.** ‘SA,’ 1964, No: 2, 36.
- L. S. Gerayskova – İ. A. Pislari, **Raboti v Provalskoy Stepi**, AO, 1978, Moskva, 1979.
- _____ ; **Polovetskova Statuya İz S. Çernuhino** ‘SA’ 1974, no 3. (Fotokopi)
- M. L. Şvetsov, **Polovetskiye Svetilişa**, ‘SA’ 1979, No.1.
- M. Gatry, **Puteşestviye v Gadah 1795 – 1796 Çerez Tavriu ili Kırım Kdrevnemo Bosporskumu Çarstvo**, London 1802.
- M. İ. Gladkih, İ. A. Pislariy vs, **Raboti Severiskodonetskoy Ekspiditsiy**, AO, 1973, Moskva 1974
- N. İ. Vesilovski, **Sovremennoye Sastayaniye Vaprosa o ‘kamennih Babah’ ili ‘Balbalah’**, ZOOİD, XXXII, Odessa 1915.
- Oktay Belli, **Kırgızistan’da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller**, İstanbul 2003.
- _____ ; **Türk Dünyasında Taş Heykel ve Balballar, Tüba-Ar**, VI, İstanbul 2003.
- O Starine **Donskoy Oblasti**, TR. VI., AS., T. IV, Odessa 1889.
- P. S. Uvarova, **K Vaprosu O Kamenneh Babah**, TR. XIII, AS. T II, Moskva 1908.
- S. A. Pletneva, **Palavetskiye Kamenneye İzvayaniya**, SAİ, E 4 –2, Moskva 1974.
- _____ ; **Polovtsı**, Moskva 1990.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*

-
- _____, **Jenskaya Polovetskaya Statuya s Rebenkom**, 'SA' 1979, no 1. (fotokopi);
- S. A. Uvarof, **Svedeniya O Kamennih Babah**, Tr. I – AS. T. I, Moskva 1871.
- S. A. Krilova, **Kammeneya Babi Katalog**, Dnepropetrovsk 1976.
- S. Geraskova, **Skulptura Serednovičnih Kočovikiv Stepive Shidnoi Yevropi**, Kiev
- Ünver Günay - Harun Güngör, **Türklerin Dini Tarihi**, İstanbul 2003
- V. A. Harlamov, **Okemneh Babah Danskoy Oblasti**, Tr, XIII. Asv, Yekaterinoslavye 1905, T. 2, Moskva 1908., 227.
- V. Hlebnikov, **Kamennaya Babah**, Leningrad 1930, T. IV.
- V. D. Rubruk, **Puteşestviye Vastocniye Stranı Plano Karpini i Rubruka**, Moskva 1957.
- Y. K. Guguyev, S. V. Gurkin, Polovetskoye Svetilişi Serediniy XI. Naçala XIII. Na Pravuberejye Dona / Sbornik 'Drevnosti Dona', VIP I., Azov 1992.
- Y. A. Şer, **Kammeneye İzvayaniya Semereçya**, Moskva Leningrad 1966
- Zeki Velidi Togan, **Oğuz Kagan Destanı**, İstanbul 1987.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/4 Summer 2008*